

SUMEROGRAMS IN MESOPOTAMIAN TEXTS AND ARAMEOGRAMS IN MIDDLE PERSIAN

Behzad Moeini Sam^{*}, Sara Mohammadi Avandi^{**}

Ibrahim Mohammadi Avandi^{***}

Abstract

The Mesopotamian land locates in an area called the Near East, which surrounds by the water districts of the Mediterranean Sea, the Black Sea, the Caspian Sea, the Persian Gulf, and the Red Sea. The Sumerians were from the first ancient civilizations who founded some city-states in the south Mesopotamia. After shattering the Ur III Empire by Nomadic Amorites, the Sumerian language replaces with Akkadian as the common tongue of the area. They were replaced by a Semitic state by name Akkad which impressed by the Sumerians in all contexts.

Then the Akkadian language evolved into the Mesopotamian area and divided into Babylonian and Assyrian branches about 2400 B.C. The Babylonian language applied in northern Mesopotamia and the Assyrian language in southern Mesopotamia. The ancient empires such as Akkadian, Assyrian, Babylonian, and Persian are a successive version of the same multinational power structure, each resulting from an internal power struggle within this structure. In other words, the empire was each time reborn under new leadership, with political power shifting from one nation to another. Of course, the empire changed with each change of

* Associate Professor of Persian Literature, Islamic Azad University, Gachsaran Branch
(Corresponding Author), behzadms44@gmail.com

** MA in Persian Literature, Islamic Azad University, Izeh Branch, bmssma60@gmail.com

*** MA in History, Islamic Azad University, Mahallat Branch

Date received: 2021/08/24, Date of acceptance: 2021/12/18

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

power. However the changes were relatively slight, one could say almost merely cosmetic.

The writing system of Akkadian divided into syllabic signs (syllabograms) and word signs (logograms). The latter wrote mono- or polysyllabic words in Akkadian texts. Logograms were signs, which had Sumerian graphic etymologies, but they showed Akkadian phonetic values. Indeed, A logogram was a Sumerian word which represented by a sign concerning a simple logogram (É=bitum 'house'; KUR=mātum 'land'), or by two or more signs concerning a composite logogram (KU. BABBAR =kaspum 'silver, money'; É.GAL=ekallum 'palace'); for example, a sign such as a- could be read syllabically as a simple logogram (A=Aplum 'heir', or A=mu 'water'); and as a composite logogram (A-ŠA=equlem 'field'). The Akkadians adopted both logograms (some books called them sumerograms) and syllabic signs but pronounced into the Akkadian language; i.e., they took both sumerograms and syllabic signs from the cuneiform script but read sumerograms into the Akkadian language. In the cuneiform system, a logogram (word sign, ideogram, sumerogram) could use for a sign or a group of emblems of an Akkadian word; that is, in the Akkadian language 'king' is written both as a logogram LUGAL/LUGAL-um/lugal and as a syllable 'šar, ša-ar-ru-um, šar-ru-um.' The 'king' in Assyrian texts shown both with Akkadian 'šarrum' and by Assyrian mal-ki. These Logograms can also occur alone such as LUGAL, DTMU, DUJN.SAL, DUB, MU, or with partial phonetic values such as KUG.BABBAR-am/kaspam/, LUGAL-um /šarrum/, LUGAL-ri. /šarri/, GAN-lam /eqlam/, GIS.TUKUL-ga-šu /kakkašu/, AB+AŠ-bu-tum /šibutum/. The Sumerographic and syllabic spelling could sometimes combine, e.g., a.ša-lum to spell eqlum 'field'. When a word sign of logograms or a Sumerian word used in an Akkadian text, it followed by a sign, which coincided with Akkadian word and a vowel or sometimes a consonant represented by CV or CVC sign. This syllabic sign was inscribed in Roman capitals and Romanized in italics which separated by a hyphen (KI-tim). The Sumero-Akkadian writing system was still in limited use as late as the 1st century A.D.

The Aramaeans were nomadic people with unknown origin who migrated into the ancient Middle East between 1500 and 1200 B.C.E. The first inscription of the Aramaic Language refers to the first millennium B.C., but in the following centuries, the Aramaic language utilized by the Assyrian and Persian Empires and spread through the ancient Near East. Assyrian, a branch of the Akkadian language, used the Aramaic language and script for the conquered realms in the ninth century

B.C.E. Achaemenid Kings used the Aramaic language and script for communication purposes. It caused the Aramaic language to apply as a lingua franca until the next periods. Having collapsed the Achaemenid dynasty by Alexander of Macedon and his successors, the Aramaic language did not consider a national language anymore. The Aramaic language had used for satrapies that subjected to the Persians and divided into the West Aramaic and East Aramaic. The West Aramaic is composed of the Palestinian's and Nabataean's dialects, and the East Aramaic those of Palmyrene, Hatraean, Syriac, Elymais, and Mandaean. The Aramaic language lost its position because of the Arab conquests, but its importance preserved as a spoken language and especially, as that of literacy.

The history of the Persian language divides into the three Period of Old Persian, Middle Persian, and Neo-Persian. The Middle Iranian languages subdivide into western and eastern branch: Western languages comprise the Middle Persian and Parthian, and Eastern languages consist of Soghdian, Kharazmian, Scythian, and Bactrian.

From the Parthians onwards, writers of Parthian and Sasanian texts used the Aramaic words that called ideograms; i.e., they wrote in Aramaic but pronounced into Pahlavi. Of course, these ideograms of Semitic words had not Sumeric or Chinese typical characteristics but wrote with the consonantal alphabet, and hence are called 'Arameograms'; e.g., ŠM 'name' was written but read and pronounced as Iranian nām, or LYLA 'night' rendered into Iranian šab. Verbal stems wrote in the shape of Arameogram, but endings were inflected based on the Iranian phonetic values, e.g., YHWWNyt=bawēd 'it is.' A word, too, could occasionally be read both as an ideogram, and read and pronounced into middle Persian, e. g. 𐭮𐭥𐭥 read either ideogram TWB/did 'other,' or tang 'narrow' with the Iranian phonetic value. Also, the word of the 'king' was written Malka 𐭮𐭥𐭥 in Aramaic but read and pronounced šāh 'king' in Middle Persian, i.e., they wrote in Aramaic but read into Parthian and Pahlavi equivalents.

Some scholars believe that it is possible to originate in the time that Persian governmental secretaries, Dabiran in the Persian language, employed parchment in place of clay, and the Aramaic language used as a lingua franca in the time of Darius the Great. It is clear that the writing system of the Parthian and Sasanian dynasties was not their invention, but the writing system used in their court continued to have grown up in the chancelleries of Achaemenid Persia.

Keywords: Sumerogram, Mesopotamian, Akkadian, Arameogram, Middle Persian.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سومری نگارها در متون میان‌رودانی و آرامی نگارها در فارسی میانه

بهزاد معینی سام*

سارا محمدی اوندی**، ابراهیم محمدی اوندی***

چکیده

کاتبان اکدی با زیر شاخه‌هایش، واژه‌ها را به اکدی به شکل هجایی و واژه‌نگار می‌نگاشتند. گه‌گاه به جای نوشتن واژه به اکدی، معادل آن را به سومری می‌نگاشتند. این روش نوشتاری، موسوم به واژه‌نگار و سومری‌نگار است. پس از شکل‌گیری شاهنشاهی آشور، در سده نهم پ.م، آنها زبان و خط آرامی را در قلمرو شاهنشاهی خود به کار گرفتند. این موضوع سبب شد که زبان و خط آرامی به عنوان زبان بین‌المللی برای مکاتبه مورد استفاده قرار گیرد. در نتیجه، شاهان هخامنشی زبان و خط آرامی را برای مکاتبات رسمی به کار بردند و پارتی و پهلوی هم شمار بسیاری از واژگان آرامی را به کار گرفتند که به آنان آرامی‌نگار می‌گفتند. هدف از نگارش مقاله این است تا متون میان‌رودانی و فارسی میانه را به‌عنوان یک منبع در کاربرد املاهای بیقاعده بررسی نماییم و اینکه چرا این نظام در میان‌رودان و دوران میانه زبان فارسی باب بوده است. بنابراین، روش کار نخست چگونگی کاربرد سومری‌نگارها در متون اکدی و زیر شاخه‌های آن است و پس از آن به

* بهزاد معینی سام، دانشیار گروه ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی،
واحد گچساران (نویسنده مسئول)، behzadms44@gmail.com

** سارا محمدی اوندی، کارشناس ارشد ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ایذه،
bmssma60@gmail.com

*** ابراهیم محمدی اوندی، کارشناس ارشد تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد محلات

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۷

آرامی نگارها می‌پردازیم که پارتیان و ساسانیان از آن بهره بردند. در پایان آشکار می‌گردد همان‌گونه که اکدی‌ان از سومری‌نگارها در املائی بیقاعده از زبان پیشین خود وام گرفتند، به همان‌گونه فارسی میانه از آرامی، به عنوان یک زبان بین‌المللی وام گرفت.

کلیدواژه‌ها: میان‌رودان، سومری‌نگار، آرامی‌نگار، فارسی میانه.

۱. دیباچه

پس از فروپاشی پادشاهی اور سوم به وسیله اموری‌ها^۱، زبان اکدی از شاخه شمال شرقی سامی جایگزین زبان سومری از شاخه‌های زبانی مجزا و منفرد شد و زبان مشترک در منطقه میان‌رودان گردید و در کنار آن از سومری نگارها بسیار بهره برد. این فرایند به کارگیری از سومری‌نگارها در متون منشعب از شاخه اکدی چون بابلی و آشوری دیده می‌شود. با جایگزینی هخامنشیان به جای دولت‌های میان‌رودانی و وام‌گیری از این تمدن‌ها، دبیران هخامنشی در مکاتبات‌شان از خطوط نیمه‌هجایی میخی فارسی باستان^۲ و خط آرامی ابجدی سود بردند. با زوال هخامنشیان و روی کار آمدن سلوکیان، اشکانیان نخست از زبان و خط یونانی و سپس زبان و خط آرامی را جایگزین کردند. در نتیجه، پادشاهی‌های پارتیان (سده سوم پ.م)، ساسانیان (سده دوم میلادی) از زبان و خط آرامی در مکاتبات اداری بهره بردند. این فرایند، تاحدی به سبب تشکیلات سازمانی بود که زبان آرامی در این کشورها راه یافته بود و در پی آن، زبان بین‌المللی شده بود (Byrne, 2006: 505).

ادولت‌های بابل، ماد و پارس را باید به عنوان یک همزاد از همان ساختارهای پیشین در نظر گرفت که هر یک از آنها از یک کشمکش داخلی در همان ساختار سیاسی سرچشمه می‌گیرند. به عبارت دیگر، دولت‌ها در هر زمان، تحت رهبری و حاکمیتی جدید و با یک انتقال سیاسی از یک دولت به دولت دیگر پدید می‌آیند. در این مورد، استرابو (۱، ۲، ۳۴) گزارش می‌دهد که آداب پارسیان همانند آشوریان است (Strabo, 1916.1: 153). البته، امپراتوری با هرگونه تغییر در رهبری دگردیسی پیدا میکند، با وجود آن، تغییرات نسبتاً اندک هستند و تنها جنبه سطحی دارند (Sweeney, 2008: 174). از آنجا که دولت‌های ایرانیان باستان وامدار تمدن‌های میان‌رودانی شدند و تأثیر بسزایی در زمینه‌های گوناگون از آنان پذیرفتند، برای شناخت فرهنگ و زبان‌های ایران باستان، نیاز است تمدن ایران باستان را در زمینه‌های گوناگون با تمدن‌های میان‌رودانی مقایسه کرد. در اینجا تلاش بر این است تا

یکی از سنت‌های نوشتاری که در متون ایرانی باستان به احتمال زیاد تحت تاثیر سبک نوشتاری متون میان‌رودانی است، بررسی گردد؛ چرا که در کشورمان پژوهش اندکی در زمینه مقایسه متون و واژگان ایرانی با نمونه‌های میان‌رودانی صورت گرفته است. تاکنون در مورد هزوارش و خط آرامی مقالاتی به نگارش در آمده است، اما هیچ‌کدام به طور تطبیقی سومری نوشتارها را با آرامی نوشتارها به لحاظ ساختاری بررسی نکرده‌اند، و در این مقاله چنین تطبیقی صورت گرفته تا به شباهت‌ها و میزان وام‌گیری تمدن‌ها از یکدیگر آشکار گردد. بنابراین، مقاله در پی این است که آغازگر سبک ساختاری سومری نگارها چه کسانی بودند و دلیل کاربرد سومری نگارها در متون میان‌رودانی چه بود؟ آیا آرامی نگارها را هم می‌توان دنباله همان سبک املائی بی‌قائده در زبان‌های ایرانی میانه دانست؟ و به چه علت دبیران دولتی از این سبک نوشتاری استفاده می‌کردند؟

۲. زبان سومری و اکدی

سومریان یکی از نخستین تمدن‌های جهان در جنوب میان‌رودان بودند که احتمالاً از بیرون به میان‌رودان آمدند. سومریان توانستند در حوالی ۳۱۰۰ پ.م، سیستم نوشتاری به نام خط میخی پدید آورند و مکاتبات خود را با آن انجام دهند (Jagersma, 2010: 3). شماری زبان‌های باستانی چون عیلامی، هیتی و اورارتو از خط میخی استفاده می‌کردند (Gray, 1973: 3 & Shimron, 2002: 3). آشکار شده که زبان سومری یک زبان مجزا است و زبان شناخته‌شده دیگری از آن مشتق نشده است (Comrie, 2009: 20). با هجوم سامیان در هزاره سوم پ.م، زبان سومری اندک جای خود را به زبان‌های سامی داد. در خود میان‌رودان، زبان سومری در نزدیکترین ناحیه به خلیج فارس به کار می‌رفت؛ درحالی‌که زبان اکدی سامی در همسایگی سومریان در ناحیه مجاور با بالای رود فرات و دجله به کار می‌رفت و آنان به‌ویژه در زمینه واژگانی و ام‌دار زبان سومری شدند (Jagersma, 2010: 3).

زبان اکدی هم خود مشتق از آگده^۳ A.GA.DE^{ki} اختصاص به زیستگاه و شهری دارد که سارگن اکدی ساخت (Mass, 1996: 11) و یا فتح کرد (Nardo, 2004: 22) و بنابر روایات، نام اکدی را نیز ساکنان بابل و آشور بر مبنای آن به مردمان اکد دادند (Ungnad, 1969: 1). زبان اکدی از زبان‌های منسوخ خانواده سامی است که در اواخر هزاره دوم پ.م، زبان

بین‌المللی، و تجاری و سیاسی در خاور نزدیک باستان بوده است (Brown and Ogilvie, 2009: 21.930). زبان اکدی در میانرودان در دو منطقه تحول یافت و پس از تاریخ ۲۴۰۰ پ.م، خود به دو زیر شاخه بابلی و آشوری تقسیم می‌شود (Soden, 1995: 2 & Gray, 1973: 3 Shimron, 2002: 3): بابلی در بخش جنوبی میانرودان کاربرد داشت و آشوری در بخش شمالی میانرودان به کار می‌رفت (۱۰۰۰-۵۰۰) (Reimschneider, 1973: 16). اکدی کهن از دیدگاه زبانشناسی و متون به سه دوره پیش سارگنی (از کهن ترین زمان تا دوره لوگال-زاگیسی)؛ دوره سارگنی (دوره شاهان خاندان اکد)؛ دوره اور سوم (از پایان خاندان اکد تا پایان خاندان اور سوم) تقسیم می‌شود (Geld, 1961: 11).

سومری جزء زبان‌های پیوندی (agglutinative) است که واژه‌های در آن از ترکیب تک‌واژها (morpheme) در یک ردیف ساخته می‌شوند و هر واژک کارکردی جداگانه چون شمار، شخص، زمان و غیره داشت (Sawyer, 2001: 504). بنابراین، زبان اکدی به لحاظ گونه‌ای با سومری تفاوت داشته است؛ یعنی سومری بیشتر زبانی تک‌هجایی بوده و در مقابل اکدی چندهجایی بوده است (Fischer, 2001: 51)؛ سومری زبانی صرفی نبوده، در صورتی که اکدی زبانی صرفی بوده است در ساختار واژه در سومری، اسامی ساده و صرف نشدنی هستند، در مقابل، در زبان‌های اکدی، بابلی کهن و میانه، صفات و اسامی مفرد پایانه‌های صرفی گیرند و حالت‌های صرفی فاعلی، مفعولی رایبی و اضافی دارند (Worthington, 2010: 53)؛ اکدی در نوشتار تنها یک دهم واژه نگارهای سومری را به کار می‌برده و در مقابل اکدی به میزان دو برابر از هجانگار استفاده می‌کرده است. در هر حال، شماری از زبان‌های سامی چون ایلایی، کنعانی و آرامی^۴ و شماری زبانه‌های غیرمرتبط با سامی چون هیتی، عیلامی، هوری و اورارتویی از خط میخی برای نوشتار استفاده می‌کردند (Fischer, 2001: 51).

۱.۲ سومری نگارها در متون اکدی

در نظام نوشتاری اکدی دو دسته نشانه‌های هجایی (هجانگار)، و نشانه‌های واژه‌ای (واژه‌نگار)، معمول بود. در متون اکدی، واژه نگارها، واژه‌هایی تک‌هجایی یا چندهجایی بودند که ریشه سومری داشتند، اما آنها دارای ارزش‌های آوایی اکدی بودند. در واقع، واژه نگارها، واژه‌های سومری بودند که یا با یک علامت، یک واژه ساده را

نشان می‌دادند (سرزمین = *KUR = mātum*)، و یا با دو یا چند علامت، یک واژه مرکب را نشان می‌دادند (کاخ = *É.GAL = ekallum*؛ نقره = *KU.BABBAR*)؛ برای نمونه، یک نشانه هم چون *a* می‌توانست به لحاظ هجایی به عنوان یک واژه ساده خوانده شود (*A=mu=آب*)؛ وارث (*A=aplum*)؛ و هم به عنوان یک واژه مرکب به کار رود (مزرعه = *A-ŠA=equlem*) (Marcus, 1978: 27).

از آنجا که خط میخی اکدی هم از سومری وام گرفته شده است، واژه نگارهای سومری با همان معانی برای زبان اکدی به کار می‌رفته، اما تلفظ آنان به اکدی بوده است. یعنی، اکدیان گذشته از خط میخی، هم نشانه‌های هجایی و هم واژه نگارها را از سومریان وام گرفتند، با وجود این، آنها را به اکدی می‌خواندند؛ یعنی، آنها علامات واژه‌ها و اصطلاحات را از سومریان اقتباس کردند، اما آنها را با معادل‌های اکدی می‌خواندند (Soden, 1995: 8 Reimschneider, 1973: 21)؛ البته، درک این مسأله مهم بود که خط میخی در اکدی چگونه کاربرد داشته است (Gelb, 1961: 22). برای نمونه، علامت سومری *KUR* به معنی "سرزمین"، در اکدی *mātum* است که پیش از واژه *Aššur* = آشور، آمده است و *mat-Aššur* خوانده می‌شود؛ در صورتیکه *URU Aššur* به معنی "شهر آشور" است. نمونه دیگر در متون اکدی واژه پر بسامد "شاه"، است که در سومری علامت *LUGAL* را برای آن به کار می‌بردند، اما در خواندن آن را به اکدی *šarrum* تلفظ می‌کردند. واژه "شاه" در اکدی هم به صورت واژه نگار *LUGAL-um/LUGAL* و هم سیلاب یا هجایی *ša-ar-ru-um, šar-ru-um, šar-rum* نوشته می‌شود. در متون آشوری برای واژه "شاه" هم از اکدی *šarrum* و هم از آشوری *mal-ki* استفاده می‌شده است (Smith, 1878: 100).

۲.۲ سومری نگارها به عنوان واژه نگار

- واژه نگارها با حروف بزرگ لاتین نوشته می‌شوند و گهگاه آنها را با حروف کوچک هم نشان می‌دهند (*dumu lugal DUMU /LUGAL* به جای *mār šarrim* = پسر شاه). در ساده نویسی عناصر آوایی یا در یک ردیف و یا بالای واژه پس از واژه نگار نوشته می‌شوند.

DUMU LUGAL a-na É.GAL-lim i-ru-ub; or mār (DUMU) šarrim (LUGAL) a-na ekallim (É.GAL-lim or É.GALlim) i-ru-ub (Huehnergard. 2011: 107-9)

- واژه‌نگارها در هجانگاری با هم تفاوتی ندارند؛ بدین معنی که تفاوتی در شکل یک علامت برای تشخیص یک واژه‌نگار به جای یک هجانگار وجود ندارد. شماری از آنان هر دو کارکرد واژه‌نگار و هجانگار را دارند:

علامت 𒀭 هم ارزش هجایی *en* و هم ارزش واژه‌نگاری EN (= *belum*=سرور) را دارد.

- حرف‌نویسی واژه‌نگارها با حرف‌نویسی هجانگارها با هم تفاوت دارند:

علامت 𒀭 نشانی به صورت هجایی *bu, pu* و به صورت GID (= *arkum*=دراز) واژه‌نگار دارد.

- در شماری موارد، یک واژه سومری با ارزش واژه‌نگاری برابر با چندین واژه اکدی است:

علامت 𒀭 KUR هم برای *mātum*=کشور، و هم *šadum*=کوه، به کار می‌رود.

- شماری علائم با ارزش واژه‌نگاری سومری در بابلی کهن ارزش هجایی ندارند: 𒀭 LU (= *awilum*=شخص).

- گذشته از آن، شماری ترکیبات برای نشان دادن یک واژه به کار می‌رود که به لحاظ واژه‌نگاری به عنوان یک واژه اکدی نشان داده می‌شوند. این ترکیبات واژه‌نگارهای مرکب نامیده می‌شوند و به عنوان یک واژه اکدی مجزا به شمار می‌آیند که با یک نقطه جدا می‌شوند:

𒀭 DUMU.MUNUS (= *mārtum*=دختر) که ترکیبی از DUMI (= *mārum*=پسر)، و

MUNUS (= *sinništum*=زن) است؛ 𒀭 E.GAL (= *ekallum*=قصر) که یک ترکیب از E (*bītum*=خانه) و GAL (= *rabûm*=بزرگ) است.

- گهگاه، هیچ رابطه‌ای بین معنی واژه‌نگار مرکب و علامات مرکب وجود ندارد:

𒀭 A.ŠA (= *eqlum*=مزرعه) که مرکب از A (= *mû*=آب)، و ŠA (= *libbum*=قلب) است

(Worthington.2010: 14).

- علامت 𒀭 MEŠ که در زبان سومری به معنی "آنها هستند"، پس از واژه‌نگارها نشانه جمع است.

𒀭 DINGIR.MEŠ (= *ilū rabûtum*=خدایان بزرگ)؛ A. ŠA.MEŠ (=مزارع).

سومری نگارها در متون میان‌رودانی و ... (بهباد معینی‌سام و دیگران) ۲۱۳

- نشان جمع $\text{HI.A } \text{𒀭𒀭}$ پس از واژه‌نگارها به کار می‌رفت (پیش از این، به شکل $\text{H}\bar{\text{A}}$ حرف نوشت می‌شد)؛ نشان جمع MEŠ با واژه‌نگارها به کار برده می‌شد، اما $\text{H}\bar{\text{A}}$ با واژه‌نگارها به کار نمی‌رفت و اختصاص به آدمیان و خدایان داشت:

$\text{GUD } \text{𒀭𒀭}$ (=aplum=گاو)، $\text{GUD.H}\bar{\text{A}}$ 𒀭𒀭𒀭 (=alpū=گاوها).

- شماری آشورشناسان ترجیح می‌دهند علامت جمع را به شکل معرف‌ها به کار ببرند (A.ŠA^{mes} ; $\text{GUD}^{\text{hi.a}}$).

یک روش دیگر جمع بستن تکرار واژه‌نگار بود:

$\text{EN KUR KUR } \text{𒀭𒀭𒀭}$ (=bēl mātātīm=سرور سرزمین‌ها).

- یک واژه‌نگار گهگاه با یک یا چند هجانگار می‌آید که تلفظ آخرین بخش واژه را نشان می‌دهد؛ این هجانگاری که به این روش به کار می‌روند، عناصر آوایی نامیده می‌شوند:

$\text{An-u } \text{𒀭𒀭}$ به جای šamū =آسمان، به کار برده می‌شود، اما DINGIR-lum به جای ilum =خدا، به کار می‌رود.

- هم‌چنین، نشان $\text{KUR } \text{𒀭}$ گذشته از آن که می‌تواند نشانگر mātum و šadūm باشد، می‌تواند یک مکمل آوایی هم بوده باشد:

$\text{i-na KUR-tim } \text{𒀭𒀭𒀭}$ (=ina mātīm=در کشور)، اما $\text{i-na KUR-i-im } \text{𒀭𒀭𒀭𒀭}$ (=ina šadīm=در کوه).

- یک متمم آوایی می‌تواند آشکارا حالت صرفی اسم را نشان دهد که به واژه‌نگار افزوده می‌شود:

$\text{A.SA-um } \text{𒀭𒀭𒀭}$ یا $\text{A.SA-lum } \text{𒀭𒀭𒀭}$ برای صرف فاعلی eqlum =مزرعه.

- گذشته از آن، پسوندهای ضمیری ملکی به شکل هجانگار نشان داده می‌شوند:

$\text{E-su } \text{𒀭𒀭}$ (=bīssu=خانه‌اش)، $\text{E.MES DUMU-ia } \text{𒀭𒀭𒀭𒀭}$ (=būtāt mārīya=خانه

پسرم).

- در یک واژه اکدی، واجگونه $\bar{\text{I}}$ در اول شخص مفرد به شکل Ci نشان داده می‌شد، که در آن C اشاره به همخوان پایانی ستاک دارد:

LUGAL-ri به جای *sarrī*=شاهم؛ *𒌦𒍪* EN-li به جای *bēli*=سرورم
(Gelb.1961:22).

روی هم رفته، سومری نگارها را به صورت حروف بزرگ و شکل اکدی آن را به صورت ایتالیک نشان می دهند. همچنین، ساده نویسی به شکل زیر می آید:

DINGIR.MEŠ GAL.MEŠ KUR-tam i-na qá-at DUMU-ka iš-ku-nu,
ilū rabūtum mātam ina qāt mārika iškunū
"خدایان بزرگ، سرزمین را در دست پسر شما قرار می دهند" (Huehnergard.2011: 107-9).

در زیر متونی از سارگن اکدی (۲۳۳۴-۲۲۷۹ پ.م) به دو زبان سومری و اکدی، و ریموش (۲۲۷۸-۲۲۷۰) به اکدی آورده شده که در اکدی واژه های سومری در آوانوشت با حروف بزرگ نوشته شده، و قرائت اکدی واژه های سومری در پرانتز گذاشته شده است:

Sar-um-GI lugal ag-ge-de.^{KI} maškim^d inanna lugal-KIŠ guda-an-na lugal
kalam-ma ensi-gal^d en-li
MAŠKIM-GI آگده a-ka-de-KI (شاه=*šarru-m*) LUGAL سارگن Sar-ru-GI (اکدی)
KIŠ (شاه=*šarru-m*) LUGAL (الهه ایشتر=*Ištaru-m*) INANNA^d (=ناظر *rābišu-m*)
AN (شامو=*Šamu-m*) (روحانی تدهین شده=*pašāšu-m/pašišu-m*) PA.ŠEŠ (جهان=*kiššatu-m*)
ENSI (سرزمین=*mātu-m*) KALAM.MA.KI (شاه=*šarru-m*) LUGAL (خدای آسمان=
خدای انلیل *enlil*^d (فرمانروا=*iššiakku-m*)
"سارگن، شاه آگده، ناظر الهه ایشتر، شاه جهان، روحانی تدهین شده خدای آن، سرور
سرزمین، فرمانروا از سوی خدای انلیل" (Frayne,1993:10 & Black and George,2000: 361.294.135.269.162.19.204.134 &
Halloran 2000: 59.53).

متن اکدی از ریموش، شاه اکد پسر سارگن که به مدت ۹ یا ۱۵ سال پادشاهی کرد.
su-ra-ma در واقع *su-ra-ma* (جهان=*kiššatu-m*) KIŠ (شاه=*šarru-m*) LUGAL *Ri-mu-uš*
واگذار کرد به او *i-di-nu-šum* انلیل *enlil*^d پادشاهی *tam*

"ریموش شاه جهان، خدای انلیل در واقع به او پادشاهی را واگذار کرد".
(Frayne,1993: 65 & Black & George,2000: 388,361,229,283)

پس از آن، آشوریان چنین فرایندی را دنبال کردند و واژه نگارهای اکدی را اقتباس کردند، ولی آنها را به زبان خودشان می‌خواندند، در نتیجه، پارسیان هم در کاربرد واژه‌های آرامی از این فرایند پیروی کردند (Brown, 1956: 43). کتیبه بیستون، طولانی‌ترین کتیبه متعلق به داریوش اول به زبان‌های عیلامی، اکدی (بابلی نو) ترجمه شده و متن کانال سوئز هم به یک نسخه از هیروگلیف مصری برگردانده شده است (Haig, 2008: 24). در این مورد، گرشویچ بر این باور است که داریوش و دیگر شاهان پارس متونشان را به فارسی باستان به زبان می‌آوردند، اما آنها را به عیلامی، بابلی و آرامی می‌نگاشتند؛ یعنی آنها را به فارسی باستان بازخوانی می‌کردند و بعدها نسخه فارسی باستان را به کتیبه‌هایشان افزودند (Gershevitch, 1985: 395 & Archi, 2015: 325).

۳. آرامی نگارها و متون فارسی میانه

۱.۳ آرامی و فارسی میانه

پیشینه خط آرامی خط کنعانی آغازین بوده که پیوسته متحول شده و شاخه مستقیم آن، خط فینیقی تا سده نخست میلادی ادامه داشت (Naveh, 2005: 9). در واقع، خط عبری و آرامی از کنعانی آغازین یا فینیقی در سده یازدهم و دهم پ.م، وام گرفته شده و آرامیان نخست از همان حروف فینیقی تا سده نهم پ.م، استفاده می‌کردند (Fischer, 20: 1.95). در پی آن، خط آرامی در سراسر شرق باستان گسترش یافت و آن را یهودیان اقتباس کردند. خط عبری کلاسیک هم از شاخه جنوبی زبانهای سامی است، اما به خطی نوشته می‌شود که از آرامی منشعب شده، و آن را نبطیان به کار بردند. بنابراین، خط آرامی اساساً یک وسیله ارتباطی مؤثر بود و اختراع آن به جهت تسهیل در جهت خواندن و نوشتن بوده است. البته، همه حروف خط سامی برای همخوانها به کار می‌روند و این نظام در زبان عبری و آرامی با شماری همخوان برای اشاره به واکه‌ها اصلاح گردیدند (مانند he برای a, e, o و waw برای u و yod برای i). سپس یونانیان شماری حروف را به نشانه‌های واکی تبدیل کردند و آن را گسترش دادند: برای نمونه، Alef به A، he به E، و ayin به O تبدیل شد. این فرایند سبب شد که گلب چنین پندارد که تنها خط یونانی و لاتین الفبایی است و خط سامی، نظامی هجایی است. درست است که یونانیان نظام خطی سامی را تحول دادند، اما این بدان

معنی نیست که خط سامی نظامی هجایی بوده باشد و الفبا تنها محدود به یونانی، لاتین و سوریلی (اسلاوی) می شده است (Naveh,2005:9.87& Rogers,2005:124).

خط آرامی نخست محدود به پادشاهی آرامیان می شد، اما با پیشرفت آشوریان به سمت غرب، در سده هشتم پ.م، در دوره آشوری نو الفبای آرامی برای تسهیل ارتباطات در ایالت‌های تحت سلطه به کار گرفته شد و خط بین‌المللی گردید. در این دوره، ماموران عالی‌رتبه در یهودا به آرامی سخن می‌گفتند. یک نمونه آن، در ۶۰۰ پ.م، نامه پاپیروس نوشته آرامی از سوی آدون نامی (Adon)، شاه فلسطین (فینیقیه) به فرعون مصر فرستاده شد و برضدتهاجم بابلیان درخواست کمک نظامی کرد (Rogers, 2005: 123 & Naveh, 2005: 14.87). در همین زمان است که این خط جانشین خط میخی آشوری شد و با مرکب بر روی پوست و پاپیروس به جای الواح گلی نگاشته می‌شد. دوره الواح گلی اندک اندک به پایان رسید و دیگر به کار گرفته نشد. در واقع، گسترش دوباره خط آرامی تحت زمامداری پارسیان بوده که زبان آرامی بین‌المللی گردید. در دوره پارسیان آرامی در سراسر منطقه از آسیای صغیر تا افغانستان، مصر و شمال عربستان گسترش یافت (Fischer,2001:95)؛ یعنی تا سده ششم پ.م، آرامی زبان اداری امپراتوری بابل شد و هخامنشیان که بابل را فتح کردند، خدمات اداری و مکاتبات را با آرامی انجام دادند و فارسی باستان کاربرد اندکی داشت (Rogers,2005: 124)؛ بنابراین، خط و زبان آرامی وارد فلات ایران و آسیای مرکزی شد (Fischer,2001: 95).

سنت آرامی نویسی را مردم آرامی زبان و دیگر سامی نژادان از قبیل عبری و عربی ادامه دادند. اما ملل غیر سامی نیز بودند که در دوره پارسیان به آرامی می‌نوشتند و پس از زوال ساهنشاهی هخامنشیان این سنت را ادامه دادند (Naveh,2005: 84). با فروپاشی شاهنشاهی هخامنشی به دست اسکندر مقدونی و جانشینانش، آرامی دیگر زبان ملی یک دولت بزرگ نبود. آرامی در یونان و دیگر پادشاهی‌هایی که تحت سیطره پارسیان بودند به حیات خود ادامه داد، اما کم کم به دو گویش گروه بندی شد. دیرینه نگاران، آرامی میانه را (۲۰۰ پ.م تا ۲۰۰ م) به دو شاخه غربی و شرقی تقسیم می‌کنند. شاخه آرامی غربی دربردارنده خطوط آرامی فلسطینی و نبطی است. آرامی شرقی دربردارنده، پالمیری، هترایی، سُرّیانی، الیمیایی، مندایی و در یک حجم گسترده پهلوی ایرانی از خطوط دوره آرامی متأخر هستند (Byrne,2006:505). با فتوحات اعراب در سده هفتم میلادی آرامی جایگاه خود

را از دست داد (Dalby, 2004: 32)، اما برای سالها به عنوان یک زبان گفتاری و زبان ادبی هم‌چنان ارزش والایی داشت. نویسندگان یونانی زبان سُرِیانی (مشتق از واژه آشور) را به‌جای آرامی به کار بردند و این نام یونانی برای زبان بومی یهودیان و مسیحیان آرامی‌زبانی به کار گرفته شد که واژه آرامی را در برابر همسایگان کافر کیش خود به کار می‌بردند. باگذشت زمان، آرامی به شماری گویش‌های ادبی مجزا تبدیل گشت و آنها را یهودیان، مسیحیان و دیگر مجامع مذهبی به کار بردند. بنابراین، سُرِیانی در کاربرد امروزش، گویش ادبی است که مسیحیان به کار می‌برند، در صورتیکه آرامی به عنوان واژه ای پویا برای کل گروه باقی ماند (Brown, 2009: 56).

نخستین آثار ما از خط فارسی میانه به فرمانروایان محلی پارس (فرترکه) برمی‌گردد. نظام املا نویسی از خط صامتی آرامی از زیر شاخه سامی (شمال غربی) مشتق شده و زبان درباری شاهنشاهی هخامنشی بوده است. خط شکسته کتاب پهلوی هم پر از ابهامات و اشکال ناخوانا است که تنها ۱۴ حرف (در مقایسه با ۲۲ حرف آرامی شاهنشاهی) دارد (Wiesehofer, 2000: 1 & Sawyer, 2001: 198). پارتی و پهلوی (کتیبه‌ها و زبور) دارای شمار زیادی از واژه‌های آرامی است که ایدئوگرام (مفهوم‌نگار) یا هتروگرام (املانگاری بی‌قاعده) خوانده می‌شود و البته می‌تواند آرامی‌نگاری هم خوانده شود (skjaervo, 1991: 131). واژه دیگری که برای آن به کار می‌رود، زنه گرام است؛ یعنی واژه‌ای که به زبان دیگری نوشته می‌شود، اما هنگام خواندن، خود همان زبان اصلی را به کار می‌برند. برای نمونه، در انگلیسی lb می‌نویسند و برای لاتین libra به کار می‌رود، اما به‌عنوان واژه انگلیسی pound خوانده می‌شود (Pope, 1999: 216).

۲.۳ آرامی‌نگارها (هزوارش) در متون فارسی میانه

در باره معنی نام اینگونه واژه‌ها که در دوره میانه هزوارش **uzvārišn** گویند، نظریات گوناگونی ارائه شده است: دانشجوی فرامجی (Dhanjibhai Framji) در گرامر هزوارش یا زبان پهلوی خالص، معنی هزوارش را "پهلوی خالص در برابر پهلوی عام" در نظر می‌گیرد (Framji, 1855: 15). دارمستتر در مطالعات ایرانی به نقل از درنبرگ در مقاله موصول در پهلوی و هزوارش این واژه را از hu sursi به معنی "زبان سُرِیانی" می‌گیرد (Darmesteter, 1883: 35). دستور هوشنگ جاماسپ‌جی در واژه‌نامه زند-پهلوی، هزوارش

را همان huzvānash و ادغام واژه huzvān-Ashar به معنی "زبان آشوری" می‌گیرد (Jamaspji, 1867: 3). مارتین هوگ در واژه نامه پهلوی-پازند کهن، هزوارش را از ترکیب پیشوند uz و ریشه var (پوشاندن) می‌گیرد و در کل واژه را "کشف کردن، توضیح دادن، می‌گیرد (Haug, 1870: 37). دستور جاماسپ جی جاماسپ‌آسانا در فرهنگ لغت پهلوی این واژه از پیشوند uz و vāreš و از ریشه vār به معنی "باریدن" و قابل قیاس با عربی "وارث" است و می‌تواند معنی "زبان به ارث رسیده" که همان اوستا است، معنی دهد (Jamaspasana, 1877: 19). دستور سانجانا در گرامر پهلوی آن را huzve khaldae به معنی "زبان کلدانی" می‌گیرد (Sanjana, 1871: 13). وست در کتب مقدس شرق جلد پنجم، این واژه را اسم معنی از فارسی نو "زواریدن" zūvāridan به معنی "بزرگ شدن و کهنه شدن" می‌گیرد و zūvāriš را "کهنه و فرسوده" معنی می‌کند (west, 1880: 5: 14). دارمستتر در کتاب مطالعات ایرانی، واژه را مشتق از ریشه اوستایی zvar/zbar = نادرست و کج بودن، گرفته و از این رو zevāreš را "دگرگونی" معنی می‌کند و بر این باور است که ریشه زور zavvar به عربی رفته و "تغییر خط و متن" معنی می‌دهد (Darmesteter, 1883: 35). بارتلمه در فرهنگ لغت ایرانی باستان هزوارش را از پیشوند uz و vališ از ریشه vareδ = افزودن و بالیدن، می‌گیرد که در فارسی نو "بالش و افزایش" شده است (Bartholomae, 1904: 413). یونکر در کتاب فرهنگ لغت پهلوی از بارتلمه پیروی می‌کند و هزوارش را "تفسیر و تفصیل" معنی می‌کند (Junker, 1912: 13). دستورجی دابار در کتاب تمدن زردشتی از وست پیروی می‌کند و معنی آن را "فرسوده و کهنه" می‌گیرد (Dhabhar, 1920: 150-152).

هرمزديار ميرزا، نظام هزوارش نویسی (برگردان نویسی) را تحت سه مقوله می‌آورد:

۱. ایدئوگرام‌های دارای اصل آرامی با معادل‌های ایرانی (BR BYTA = پسر خاندان یا شاهزاده): کاربرد این نوع ایدئوگرام‌ها بدین شکل بود که در زمان هخامنشیان احکام اداری و سلطنتی به زبان فارسی باستان صادر می‌شد. در آن زمان، آرامی زبان مشترک ارتباطی و تجاری بود؛ در نتیجه، احکام سلطنتی به زبان فارسی باستان برای کاربرد و فهم مردم همه ساتراپی‌ها به زبان آرامی برگردانده می‌شد. بنابراین، ترجمه آرامی متون فارسی باستان، منشاء نظام ایدئوگرامی آمده در کتیبه‌های پارتی و پهلوی هستند. این زبان آرامی به عنوان آرامی سلطنتی یا دولتی مرسوم است و اشاره به شاهنشاهی هخامنشی دارد (Mirza, 1920: 29).

۲. ایدئوگرام‌های دارای اصل ایرانی که از گویش‌های کهن تر هستند و به عنوان ایدئوگرام با واژه‌های متأخرتر تطبیق می‌کنند؛ یعنی این ایدئوگرام‌ها به عنوان اصل واژه با واژه‌های ایرانی دوره ساسانی تطبیق می‌کند: ādar از اوستایی ātar (Skalmouski, 1999: 151-). (4)

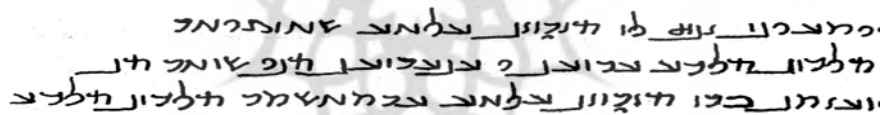
۳. واژه‌های ایرانی متقدم با نگارش کهن که به عنوان ایدئوگرام با تلفظ واژه‌های متأخرتر تطبیق می‌کنند (املای تاریخی): یعنی املا نویس‌هایی که نگارش و تلفظ کهن را نشان می‌دهد و در زمان اشکانیان و اوایل ساسانیان باب شده است: štr smihr و mtrr و šahr (Mirza, 1920: 29).

دوره‌های اولیه، نویسندگان پهلوی واژه‌های آرامی را به عنوان مفهوم نگار به‌کار می‌بردند؛ یعنی آنها واژه‌های سامی را تنها در شکل نوشتاری به‌کار می‌بردند، اما معادل‌های ایرانی آنان خوانده می‌شدند (Sawyer, 2001: 198). البته، واژه‌های سامی، مفهوم نگارهایی با ویژگی‌های نمادی در سومری و چینی نیستند، اما با الفبای صامت‌ی به نگارش در آمده‌اند و بهتر است نگارش آنان را "املانگاری بیقاعده" (Heterogram) و تلفظ آوایی ایرانی آن را "نگارش درست" به‌شمار آورد. کتب پهلوی، آمیزه‌ای از هم نگارش درست (برای نمونه gwpt = guft ; pyt'k = paydāg) و هم املا نگاری‌های بیقاعده (برای نمونه آرامی GBRA که در ایرانی mard خوانده می‌شود؛ آرامی YWM که در ایرانی rōz خوانده می‌شود) است. ستاک‌های فعلی معمولاً به شکل املا نگاری بیقاعده نوشته می‌شوند، اما صرف شناسه آنان به تلفظ ایرانی است (برای نمونه YHWWN'yt = bawēd = بَوَد، است). یک واژه گهگاه می‌تواند به هر دو شکل خوانده شود (برای نمونه، هم به شکل هزوارش TWB=did =دیگر، و هم tang =تنگ، خوانده شود؛ یا هزوارش LHYK=dūr که rahig =lhyk =بچه، هم خوانده می‌شود. (Skalmowski, 1999: 150 & Sawyer, 2001: 198). یا اینکه واژه "شاه" را به خط آرامی MLKA می‌نوشتند، ولی به فارسی میانه šāh می‌خواندند، و همچون اکدی، گذشته از نگارش شاه به خط آرامی MLKA، این واژه را به خط فارسی میانه šāh هم می‌نگاشتند؛ یعنی نوشتن واژه‌های آرامی که معادل واژه‌های پارسی آنان را می‌خواندند، درست پیش از آن هم آشوریان و بابلیان، واژه‌ها را به سومری می‌نوشتند، اما معادل آنان را در زبان خودشان می‌خواندند (Mackenzie, 1971: 161 & Skjarvo, 2007: 32). بنابراین، اکدی‌ها که بنیانگذار سنت

هزوارش‌نویسی و واژه‌نگارهای سومری شدند؛ پس از آنها هم آشوریان واژه‌نگارهای اکدی را اقتباس کردند و نه خود واژه را بلکه معادل آن را در زبان خودشان می‌خواندند؛ این عاملی شد که پارسیان هم در این فرایند درنگ نکنند و معادل‌های واژه‌های آرامی را به زبان خودشان بخواندند (Browne, 1956: 43).

زبان‌شناسانی چون ناوه احتمال می‌دهند سرچشمه این سنت زمانی باشد که مشاغل دولتی را در پارس دبیران آرامی زبان اداره می‌کردند (Naveh, 2005: 130). در زمان داریوش نگارش بر روی لوح گلی به نگارش بر روی پوست تغییر شکل داد. نظام نوشتاری اشکال اشکانی و ساسانی ابداعات یک خاندانی خاص نیست، اما ریشه در دو خاندان با دو سبک متفاوت دارد که در دیوان هخامنشیان یکی در پارس (ساسانی) و دیگری در شمال (اشکانی) رشد کرد (Pope, 1999: 210). چنین واژه‌های آرامی برای کاتبان ایرانی اشکال نگارشی یا املا نگاری بیقاعده بودند (Rogers, 2005: 124).

برای نمونه، در زیر قطعه‌ای از متن کتیبه‌ای پهلوی اشکانی برگرفته از خط آرامی از شاپور اول در حاجی آباد آمده است و مثل متن اکدی و سومری‌نگارها، هزوارش‌ها در حرف نوشت با حروف بزرگ نوشته شده‌اند.

wydowny ZNH LY msdysn šhypwhr MLKYN MLKA 𐭥𐭣𐭮𐭥𐭥 𐭮𐭥𐭮𐭥 MNW šylr MN 𐭮𐭥𐭮𐭥 BRY msdysn ALHA arthštr MLKYN MLKA... .

widāwan im man mazdēs̄n šahpuhr šāhān šāh aryān ud anaryān kē čihr az yazdān puhr mazdēs̄n baY artaxšīr šāhān šāh... .

" این تیراندازی من مزدپرست، شاپور شاهنشاه ایران و انیران که نژاد از ایزدان [دارد]

پسر بغ مزدپرست اردشیر شاهنشاه... " (Nyberg, 2003: 122 & اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۱۷).

در متن زیر از فارسی میانه مربوط به روایات پهلوی دادستان دینیک (فصل ۲: ۳، ۲، ۳)،

آرامی‌نگارها به کار رفته است:

2. Hwlsn Y BYN ZK h' nk Y HD-BBA hwlsn Y s' htk Y LHMA W BSYLA Y pwhtk W blystk W hwltyk ZK Y LA s' htk ' -š 9 LYLYA W BRYH dlhn' d ME YHWWNyT.

3. ' whrmzd gwpt AYK AMT PWN h' myn BYN h' nk Y HD-BBA YMYTWNyt ' š ' wš LA ' p' yt OZLWNtn PWN zms' n OD 9 LYLYA BRA YHWWNyT ' -š LA ' p' yt OZLWNt (Williams. 1990: 1. 40).

درباره غذای پخته شده که در خانه با یک در است و آن غذا که پخته نشده است، چگونه در مدت نه شب و ماه از آن استفاده می‌شود؟ اورمزد گفت: اگر کسی در تابستان در یک خانه با یک در بمیرد، سپس تا یک ماه بگذرد، هیچکس نباید وارد آن شود؛ در زمستان هم تا نه روز نگذرد، هیچکس نباید وارد آن خانه شود (Williams.1990:2. 6).

۴. نتیجه‌گیری

همان‌گونه که آمد، ما به دنبال پاسخ به پرسش‌هایی بودیم که آشکار کند آغازگر سبک ساختاری سومری نگارها چه کسانی بودند و دلیل کاربرد سومری نگارها در متون میان‌رودانی چه بود؟. آیا آرامی نگارها را هم می‌توان دنباله همان سبک ساختاری سومری نگارها در زبان‌های ایرانی باستان دانست؟ و به چه علت دبیران دولتی از این سبک نوشتاری استفاده می‌کردند.

در پیرامون این مباحث، آشکار گردید که امپراتوری‌ها را باید به عنوان یک همزاد از همان ساختارهای چند ملیتی پیشین در نظر گرفت که هر یک از آنها از یک کشمکش داخلی در همان ساختار سیاسی سرچشمه می‌گیرند. به عبارت دیگر، دولت‌ها در هر زمان، تحت رهبری و حاکمیتی جدید و با یک انتقال سیاسی از یک دولت به دولت دیگر پدید می‌آیند که در غالب موضوعات، دنباله رو هم بودند. از آنجا که سومریان تمدن پیش از دولت‌های سامی در میان‌رودان بودند، این دول سومری، اکدی، بابلی و آشوری هم‌چون زنجیره‌ای در غالب مسایل فرهنگی، زبانی و اداری از آنان پیروی کردند. اکدی‌ان، نخستین قوم سامی در میان‌رودان به جهت رایج بودن زبان سومری و زبان غالب در منطقه از واژه‌نگاره و هجا‌های سومری به صورت هتروگرام استفاده کردند و این وام‌گیری را حتی در زمینه صرف و نحو از سومریان پیش بردند. بنابراین، زمانیکه هخامنشیان توسط یونانیان از میان می‌روند و سلوکیان زبان و خط یونانی را رواج می‌دهند، پارتیان، به احتمال زیاد، به جهت کاربرد بین‌المللی خط آرامی و گستردگی آن در زمان آشوریان و هخامنشیان در نظام اداری‌شان و در تقابل با سلوکیان از خط و زبان آرامی استفاده می‌نمایند؛ چرا که این فرایند پیش از آنان در ایران سابقه داشته است. آنان هم‌چون اکدی‌ان و در به کارگیری سومری نگارها، از آرامی نگارها به همان شیوه نوشتن به آرامی و خواندن به فارسی میانه

بهره گرفتند و این فرایند هزوارش نویسی به مرور زمان در متون فارسی میانه به ویژه در مانوی از میان می‌رود. از این رو، آغاز کننده به کارگیری از املانگاری بیقاعده اکدیایان بودند و چنین می‌نماید که دول ایرانی پیش از اسلام ادامه دهنده همان سنت نوشتاری شدند.

پی‌نوشت‌ها

۱. شماری عیلامیان را مسبب از میان رفتن دولت اور سوم می‌دانند.

۲. این خط به نظر می‌رسد خطی بین خط میخی بابلی و خط صامتی لوانتی (سوری-لبنانی) بوده و پیوند و ترکیبی از این دو که تنها از ۴ واژه نگار و ۳۶ نشانه واج-هجایی استفاده می‌کرده است. شماری دیگر آن را برگرفته از بابلی نو می‌دانند. نگ:

L.W.King. 1898. First Steps in Assyrian. 19. 21 & Steven Roger Fischer. 2001. A History of Writing. 53 & & Samual. A.B.Mercer. 1921. Assyrian Grammar with Chrestomathy and Glossary. 15 .

۳. در معرفه‌ها ki برای جاینام‌ها به کار می‌رود و هنوز معنی اکد آشکار نیست.

۴. در مورد قوم آرامی باید گفت درباره منشأ آنها سندی به جا نمانده است (Cline, 2007: 8)، اما خود واژه آرامو^{ki} A-ra-mu^{ki} جاینامی است که در هزاره سوم پ.م، در شهر ایلا سوریه در فهرست نام‌های جغرافیایی از تل أبو صلابیخ و گاهی در میان متون واژگانی از اوروک دیده می‌شود. نام این مکان باید همچون نام‌های جغرافیایی شمال سوریه در هزاره سوم و دوم پ.م، پیش-سامی، پیش-سومری و پیش-هوری بوده باشد؛ چرا که از نظر زبانی بین این مردمان نخستین در منطقه با هوریان و سامیان پیوستگی وجود نداشته است. گذشته از آن، چنین به نظر می‌رسد که A-ra-me^{ki} حالت اضافی^{ki} A-ra-mu^{ki} بوده باشد. همین جاینام در گزارش‌های تاریخی پادشاهی نرام-سین در دو لوح در تل خافگه دیده می‌شود (Lipinski, 2000. 26). آشوریان، نخست آن‌ها را "آخلمو" خطاب می‌کردند، نخستین حضورشان در منطقه به کتیبه تیگلات-پیلسر اول (حوالی ۱۱۱۵-۱۰۷۶ پ.م) برمیگردد (Nardo, 2007: 31) که با ضمیر متصل به صورت aḥ-la-me- I Kur-ar-ma-a-ia (meš) و به صورت جمع aḥ-la-me-I Kur-ar-ma-a-ia (meš) آشوردان دوم-Kur-a-ri-ru-ami-mu آداد نیراری دوم aḥ-la-me- ar-ma-a-ia (meš) شلمنصر سوم Kur-a-ru-mu، شمش‌ی آداد پنجم Kur-ar-ma-a-ia، تیگلات-پیلسر سوم LU-A-ra-mu، LU-A-ri-mi، LU-A-ri-me، Kur-a-r-me، LU-A-ra- me ثبت شده است (Ebeling 1938. 131). همچنین، در دوره آشور در کتیبه سنخاریب (۷۰۴-۶۸۱ پ.م) نیز واژه آرامی به همان صورت (فاعلی) A-ra-mu و اضافی A-ra-mi صورت یا A-ru mātu "سرزمین آرامیان" آمده است (Smith, 1871. 154). البته،

سومری نگارها در متون میان‌رودانی و ... (بهزاد معینی‌سام و دیگران) ۲۲۳

خود واژه آرام، احتمالاً با عبری و آرامی مرتبط است و از ریشه سامی rum به معنی "مرتفع و بالا بودن" می‌باشد که در آرامی سریانی rām و در آرامی مندایی rum شده، و در اصل "سرزمین بلند" معنی می‌دهد. در واقع، آرام Arām'm אַרְמִי'ם آرام یا آرامیان کوهستانی نشین ساکن سوریه خطاب می‌شده و آرامیث هم arāmīth אַרְמִיִּית ز آرام arām אַרְמִי به معنی "زبان آرامی" است (Benner, 2002: 12 & Hofijzer and Jongeling, 1995: 1064 & Greenspahn, 2007: 4).

۵. در متون دو زبانی یا اکدی واژه های اکدی با حروف کوچک یا حروف ایتالیک و واژه نگارهای سومری با حروف بزرگ نوشته شده (a-na E.GAL-šu) و خط فاصله برای جدا کردن حرف‌نویسی اکدی و نقطه برای جدا کردن واژه نگارهای سومری است (Foxvog 2014: 6).

کتابنامه

اکبرزاده، داریوش (۱۳۸۵): *کتابخانه‌های فارسی میانه*، تهران، انتشارات خانه فرهیختگان

- Archi, A. (2015): *Tradition and Innovation in the Ancient Near East*. Eisenbranus. Indiana. Winona Lake.
- Bartholomae, Ch. (1904): *Altirnisches Wörterbuch*. Strassburg. Verlag von Karl Trubner.
- Black, J & George, A. (2000): *A Concise Dictionary of Akkadian*. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag.
- Brown, K and Ogilvie, S (2009): *Concise Encyclopedia Languages of the World*. New York. Oxford. Elsevier.
- Browne, E. G. (1956): *A Literary History of Persia, from the Earliest Times until Firdawsi*. Vol 1. Cambridge. At the Cambridge University Press.
- Byrne, R. (2006): *Asia, Ancient Southwest: Script, Middle Aramaic*. London and Canada. Elsevier Ltd .
- Cline, E. (2007): *The Ancient World Civilizations of the Near East and South Asia*. Vol 4. Malaysia. Sharpe Reference.
- Comri, B. (1989): *The World's Major Languages*. London and New York. Routledge Taylor and Francis Group.
- Dalby, A. (2004): *Dictionary of Languages*. London. A & C Black.
- Darmesteter, James (1883): *Études Iraniennes*. Paris. F. Vieweg, Libraire-Éditeur
- Dhabhr, E. B. N. (1920): *Uzvārišn*. Bomaby. Asiatic Journal. Dinshah Irani Memorial. Vol 22.

- Ebeling, E and Meissner, B. (1928): *Reallexicon der Assyriologie*. Berlin and Leipzig. Walter de Gruyter & Co.
- Fischer, S. R. (2001): *A History of Writing. Great Britain*. St Edmundsbury Press.
- Framji, Dhanjibhai. (1855). *A Grammar of the Huzvarash or Proper Pehlvi Language*. Bombay. Published at the Expense of Farni Nasarwanji. Oriental press.
- Frayne, D. R. (1993): *Sargonic and Gutian Period (2334-2113BC)*. Toronto Buffalo London. University of Toronto Press.
- Gelb, I.J. (1961): *Glossary of Old Akkadian*. Chicago, Illinois. The University of Chicago Press.
- Gelb, I.J. (1961): *Old Akkadian Writing and Grammar*. Chicago. The University of Chicago Press.
- Gershevitch, Ilya. (1985): *The Cambridge History of Iran, the Median and Achaemnian Periods*. Cambridge and London. Cambridge University Press.
- Gray, L. H. (1971): *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*. Amsterdam. Philo Press.
- Greenspahn, F. E. (2007): *An Introduction to Aramaic*. United State of America. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data.
- Haig, L. J. H (2008): *Alignment Change in Iranian Languages, a Construction Grammar Approach*. Berlin. New York. Mouton de Gruyter
- Haug, Martin (1870): *An old Pahlavi-Pazand Glossary*. Bombay. Government Central Book.
- Halloran, J. A. (2000): *Sumerian Lexicon*. New York. Harvard University Press.
- Hinz, Walter. (1973): *Neue Wege im Altpersischen*. Wiesbaden. Otto Harrassowitz.
- Huehnergard, John.(2014): *A Grammar of Akkadian*. Winona Lake, Indiana. Eisenbrauns Publishing
- Jackson, W. (1892): *Avesta Grammar in Comparison with Sanskrit*. Stuttgart. W. Kohlhammer.
- Jagersma, Bram. (2010): *A Descriptive Grammar of Sumerian*. London. Routledge Taylor and Francis
- Jamapasana, Jamaspji Dastur Minocheherji Asana. (1877). *Pahlavi, Gujrati and English Dictionary*. London. Trubner & co
- Jamaspji, Dastur Hoshang. (1867): *An Old Zand-Pahlavi Glossary*. Revised by Martin Haug. Bombay. Government Central Book.
- Junker, Heinrich. F. G. (1912): *Frahang i Pahlavik*. Heidelberg. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- King, L.W. (1898): *First Steps in Assyrian*. London. King Paul, Trench, Trubner & Co.Ltd.
- Lipinski, E. (2000): *The Aramaean, their History, Ancient, Culture, Religion*. Paris. Virginia. Orientalia Lovaniensia Analecta.
- Mackenzie, D.N. (1971): *A Coincise Pahlavi Dictionary*. London. Oxford University Press.

- Marcus, D. (1978): *A Manual of Akkadian*. United States. University Press of America.
- Mcintos, J. R. (2005): *Mesopotamia, New Perspective*. Oxford, England. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data.
- Mass, C. (1996): *The Akkadian Grammar*. New York. Harvard University Press. 1996.
- Mercer, S. (1921): *Assyrian Grammar with Chrestomathy and Glossary*. Published by Forgotten Books.
- Mirza, H. (1920): *Origin of Pahlavi Ideograms*. Bombay. Asiatic Journal. Dinshah Irani Memorial. Vol 22.
- Nardo, D. (2007): *The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia*. New York. London. Greenhaven Press.
- Naveh, J. (2005): *Early History of the Alphabet. An Introduction to the Semitic Epigraphy and Palaeography*. London. Varda Books
- Nyberg, H. S. (2003): *A Manual of Pahlavi*. Vol I. Tehran. Asatir
- Pope, M. (1999): *The Story of Decipherment from Egypt Hieroglyphs to Maya Script*. New York. Thames and Hudson.
- Reimschneider, K. K. (1973): *Lehrbuch des Akkadischen*. Leipzig. Verlag Von Exzyklopadie.
- Rogers, H. (2005): *Writing System, a Linguistic Approach*. Australia. Blackwell Publishing.
- Sanjana, Peshutan Behramji. (1871): *A Grammar of the Pahlavi language*. Bombay. Printed at the Duftur Ashkara Press.
- Sawyer, J. A and Simpson, J.M.Y. (2001): *Coincise Encyclopedia of Language Religion*. Amesterdam. Oxford. Elsevier.
- Shimron, J. (2002): *Language Processing and Acquisition in Languages of Semitic, Root-based, Morphology*. Amesterdam. John Benjamins Publishing Company.
- Skalmowski, W. (1999): *Iranian Heterography and Aramaic, some Reflections*. Jerusalem. Irano-Judaica. VI.
- Skjaervo, P. O. (1991): *review of M. Alram, vomina propria iranica in nummis, Iranisches Personennamenbuch*. IV. Wien: Osterreichische Akademie der Wissen schaften, 1986, III. 34,
- Skjaervo, P. O. (2007): *Introduction to the Pahlavi Grammar*. USA. Harvard University Press.
- Skjaervo, P. O. (2005): *Introduction to Zoroastrianiam*. New York. Harvard University Press.
- Smith, A. H. S. G. (1871): *History of Assurbanipal*. Published by Forgotten Books.
- Smith, A. H. S. G. (1878): *History of Sennacherib*. Published by Forgotten Books.
- Soden, W. V (1995): *Grundriss der Akkadischen Grammatik*. Roma. Editrice Pontificio Istitute Biblico.
- Strabo (1916). *The Geography of Srabo*. Vol 1. Translated by Horace Leonard Jones. London. Willaim Heinemann.
- Sweeney, E. (2008): *The Ramessides, Medes and Persians*. NewYork. Algora Publishing.

- Ungnad, A. (1969): *Akkadian Grammar*. Atlanta, Georgia. Scholars Press.
- West, E. W. (1880): *Pahlavi Texts*. Vol V. Oxford. At the Clarendon Press.
- Williams. A. V. *The Palavi Rivāyat Accompanying the Dādestān ī Dēnīg*. Vol I.II. Denmark. The Royal Danish Academy of Science and Letters
- Wiesehofre. Josef. (2000). Frataraka. Encyclopedia Iranica.
- Windfuhr, G. (2009): *The Iranian Languages*. London and New York. Routledge Taylor and Francis Group
- Worthington, M. (2010): *Teach yourself Complete Babylonian*. Urbino. Www. Teachyourself.com.

